

Laima GRUMADIENĖ

**KELETAS NAUJESNIŲ PUNSKO ŠNEKTOS LINKSNIAVIMO
IR KIRČIAVIMO YPATYBIŲ**

1. **Objektas.** Punsco šnektą yra vakarinė pietų aukštaičių tarmės dalis, nuo pagrindinio tarmės ploto atskirta ne kalbos ypatybių, o valstybinės Lietuvos-Lenkijos sienos (plačiau žr. Mikalauskaitė, 1933; Šukytė, 1951; Savukynas, 1955; Buch, 1961; Grinaveckienė, 1961; Uzdila, 1963; Valentukevičiūtė, 1967; Grinaveckis, 1972; Smoczyński, 1977; Hasiuk, 1978; Aleksaitė I., 1985; Aleksaitė B., 1985; Stoskeliūnaitė, 1990; Garšva, Stoskeliūnaitė, Vaina, 1991). Taip ši šnektą traktuojama ir pagrindiniuose lietuvių dialektologijos darbuose – "Lietuvių kalbos atlase" (T.1, 1977; T.2, 1982; T.3, 1991) ir Z.Zinkevičiaus "Lietuvių dialektologijoje" (1966). Punsco apylinkių gyventojai yra išlaikę lietuviškumą, kalbos ir kultūros tradicijų tęstinumą (plg. Pokropek, 1975; Gajda, 1987; Gataj, 1987; Garšva, Grumadienė, 1988).

Kaip ir kitos lietuvių kalbos tarmės, Punsco šnektą tebėra gyvai vartojama buityje. Tačiau tai, kad pastaruoju metu visi tarmės atstovai (išskyrus ikimokyklinio amžiaus vaikus) Punsco apylinkėse jau yra dvikalbiai (moka ir lietuviškai, ir lenkiškai) ir kad bendrinė kalba daro mažesnį poveikį nei kitoms lietuvių kalbos tarmėms, šnektai suteikia specifškumo. Bendrinė kalba Punsco lietuvių veikia per radiją, televiziją, spaudą, mokyklas ir bažnyčią, bet jos poveikis vis tiek yra silpnesnis nei Lietuvoje. Lietuvos radijas, televizija, o ypač spauda nėra nuolatiniai Punsco lietuvių palydovai, nes dažnai nukonkuruojami lenkiškų jų analogų, ypač jaunimo gyvenime. Bet ir tose mokyklose, kur dėstoma lietuviškai, daugelis vadovėlių yra lenkiški. Tiesa, pastaruoju metu padažnėjo tiesioginių kontaktų su Lietuvoje gyvenančiais lietuviais, nemaža vietinio jaunimo vyksta mokytis į Lietuvą.

2. **Metodas, tiriamoji medžiaga ir pateikėjai.** Dalis lietuvių kalbos tarmių tyrimų yra atlikta laikantis struktūralizmo principų, bet vyrauja geografinės dialektologijos metodas, nedaug tepakitęs nuo J.Gilliérono laikų, skirtas tenkinti istorinės-lyginamosios kalbotyros poreikius. Tarmių duomenys paprastai renkami iš senųjų pateikėjų. Pastaraisiais dešimtmečiais, renkant duomenis pagal "Europos kalbų atlaso" programas, atsižvelgiama į reikavimą apklausti kelių amžiaus grupių ir įvairios socialinės padėties pateikėjus, bet dar maža analitinių darbų, kuriuose būtų pasinaudota tokio pobūdžio duomenimis. Taigi lietuvių dialektologijoje beveik nėra tradicijos nuosekliau lyginti įvairaus amžiaus, t.y. skirtingų kartų, pateikėjų kalbos (viena iš išimčių – I.Remenytės (1992) darbai).

Šiame straipsnyje lyginamos kai kurios Punsco šnektos vyresniosios, vidurinėsios ir jaunesniosios kartų kalbos ypatybės, t.y. įsivedama socioling-

vistinės dialektologijos dimensija — *regimasis laikas* (Labov, 1966). Lyginant trijų pateikėjų kartų kalbos duomenis, t.y. tiriant atitinkamos linksniavimo ar kirčiavimo ypatybės pokyčius regimuoju laiku, galima nustatyti dabar vykstančio kalbos kitimo kryptį bei intensyvumą, rasti ryšį su kitais vykstančiais kitimais. Taigi tiriamas ne diachroninės, o synchroninės sociolingvistinės dialektologijos objektas — dabar vykstantys kalbos kitimai.

Šiuo tikslu medžiaga autorės ir kity rinkta 1989–1992 m. pagal Lietuvos kalbos instituto parengtą "Lietuvių kalbos tarmių ir jų sąveikos tyrimo programos" rankraštį (toliau — "Tarmių sąveikos programa"). Daugiausia duomenų surinko punskietės Irena Gasperavičiūtė ir Gražina Sorokaitė, sukaupytų duomenų pamatu parašiusios ir apgynusios diplominius darbus Vilniaus universitete (Gasperowicz, 1992; Sorokaitė, 1992).

Šnektos duomenys buvo renkami kalbant su pateikėjais ir iš jų kalbėjimo magnetofoninių įrašų. Iš kiekvienos amžiaus grupės atstovų net po kelis kartus surinkti atsakymai į "Tarmių sąveikos programos" klausimus. Šiam straipsniui naudotasi į korteles surašytais "Morfologijos" skyriaus klausimų atsakymais. Kai kurios kirčiavimo ypatybės aprašytos, išanalizavus daiktavardžių linksniavimo įvairavimą regimuoju laiku. Papildomų faktų ieškota klausantis kity Punsko šnektos atstovų kalbos magnetofoninių įrašų. Punsko šnektos įrašai, transkribuoti tekstai ir užpildytos "Tarmių sąveikos programos" kortelės saugomos Lietuvos kalbos instituto Dialektologijos fonduose.

Šnektos faktai rinkti iš Žvikėlių (10 km į pietryčius nuo Punsko) ir Kreivėnų (prie pat Punsko) kaimų gyventojų, namų aplinkoje visados šnekančių tarmiškai. Vidutinio amžiaus ir jaunesni šnektos atstovai vengė magnetofoninių įrašų, todėl didžioji dalis jų atsakymų yra gauta pokalbių metu. Šių dviejų amžiaus grupių pateikėjų apklausta mažiau, bet su jais buvo dažnai ir ilgai bendraujama. Vyresnieji pateikėjai maloniai sutikdavo, kad jų kalba būtų įrašyta magnetofonu, todėl jų atsakymai į "Morfologijos" skyriaus klausimus išrinkti iš įrašų. Renkant tokiu būdu, tenka išklausti daug įrašytų tekstų, todėl vyresniosios kartos pateikėjų, kurių kalbos duomenimis remtasi, buvo daugiau.

Vyresniosios, senosios, kartos (toliau — SK) pateikėjai: Petronėlė Pečiulytė-Gavenienė (g. 1912 m.), Juozas Ūzdila (g. 1905 m.), Juozas Krivickas (g. 1924 m.), Juozas Kliukińskiškas (g. 1924 m.), Adėlė Kliukinskienė (g. 1928 m.), Magdė Grigutienė (g. 1925 m.) iš Žvikėlių, Katrė Krivickienė (g. 1905 m.) ir Julijonė Gasperavičienė (g. 1917 m.) iš Kreivėnų; vidurinėsios kartos (toliau — VK): Jōnas (g. 1943 m.) ir Juōzas (g. 1954 m.) Gasperavičiai iš Žvikėlių; jaunesniosios kartos (toliau — JK): Irenā Vainaitė (g. 1967 m.), Zitā Jankauskaitė (g. 1969 m.), Irenā Gasperavičiūtė (g. 1969 m.) iš Žvikėlių ir Gražinā Sorokaitė (g. 1969 m.) iš Kreivėnų.

Darbo tikslas — nustatyti, kokie pakitimai dabar vyksta Punsko šnektos daiktavardžių linksniavimo ir kirčiavimo sistemose.

3. Keletas daiktavardžių linksniavimo sistemos kitimo tendencijų. Kitimai linksniavimo sistemoje yra susiję su kamių produktyvumu ir jų mišimu, atskirų linksnių galūnių fonetiniu pritaikymu, tam tikrų linksnių vartojimu su tam tikrais prielinksniais (dar žr. Grumadienė, 1993, p. 6).

Pakitus daiktavardžio giminei, pakinta linksniavimo paradigma ir kamienas. Vyresniųjų Punsco šnektos atstovų kalboje *žvɛ·rùs*, *angl'is* yra mot. g. *i*-kamieniai daiktavardžiai, o jaunimo — jau vyr. g. ir visiškai arba iš dalies tapę *i*ŏ-kamieniais:

Vns.		Dgs.	
SK	VK, JK	SK	VK, JK
V. <i>žvɛ·rùs</i>	<i>žvɛ·rùs</i>	<i>žvɛ·rì·s</i>	<i>žvɛ·rì·s</i>
K. <i>žvɛ·rìĕs</i>	<i>žvɛ·ro./žvɛ·rìĕs</i>	<i>žvɛ·rũ·</i>	<i>žvɛ·rũ·</i>
N. <i>žvɛ·raj</i>	<i>žvɛ·ruj</i>	<i>žvɛ·rú.m</i>	<i>žvɛ·rá.m/žvɛ·rú.m</i>
G. <i>žvɛ·ri·</i>	<i>žvɛ·ri·</i>	<i>žvɛ·rus</i>	<i>žvɛ·rus</i>
Įn. <i>žvɛ·rù/žvɛ·ru</i>	<i>žvɛ·rù</i>	<i>žvɛ·ruĩ.</i>	<i>žvɛ·rai.s/žvɛ·ruĩ.</i>
Vt. <i>žvɛ·ruĩ./</i> <i>žvɛ·run</i>	<i>žvɛ·rĩ·</i>	<i>žvɛ·rì·sa</i>	<i>žvɛ·rúgšæ/</i> <i>žvɛ·rì·šæ¹</i>

Taip pat plg. SK: *g'ærô·s angl'ieš rai.ktu nus'ipuř.kc*; JK: *š'ĩ·mɛt aĩ.gl'o·vusá.i n'edaũ.k susnaũdó.i*.

Analogiškų pakitimų vyksta ir kituose kamienuose. SK vartoja mot. g. *ē*-kamienį *dal'gɛ·* (LKA I žemėl. Nr. 50), o JK — jau vyr. g. *ia*-kamienį *dal'g'is* (plg. Zinkevičius, 1966, p. 219), SK — *pavé·sɛ·*, JK — *pavé·šis*, pvz., SK: *acusé·ʒu kuř. pavé·sɛ.i | tai nāt langv'æũ.*; JK: *l'ĩ· po_krú·maĩs g'æ·ras pavé·šis*.

JK rečiau bevartoja seniesiems įprastą *i*u-kamienį *kišā·n'us*, nes jaunimui įprastesnis *i*ŏ-kamienis *kišā·n'is* (plg. Zinkevičius, 1966, p. 254). Bet ir šiuo atveju kai kurių linksnių galūnės, ypač tarmės specifinės, išlaiko ir jaunimas, t.y. taria vns. N. *kišā·n'u*, taip pat iš *i*u kamieno perimta vns. G. *kišā·n'u*, Įn. *kišan'ũ* ir Vt. *kišā·n'ui*.

Žodžių formų perėjimas iš vieno kamieno tipo į kitą nėra vien kamienų produktyvumo reikalas. Įtaką jaunimui vis dėlto daro ir bendrinė kalba, nors, kaip minėta, mažesnę nei Lietuvoje. Todėl, kaip ir kitose tarmėse, dažnai vengiama labai nuo bendrinės kalbos besiskiriančių galūnių: SK *i*ŏ-kamienį *riĕšuci's* JK paprastai keičia ŏ-kamieniu *riĕšutas* (plg. Zinkevičius, 1966, p. 221), SK *danci's*, *debesi's* — *i*-kamieniais *danci's*, *debeši's* (plg. LKA III žemėl. Nr. 25, 26; Zinkevičius, 1966, p. 241), SK *u*-kamienius *badūs*, *šaskūs* — ŏ-kamieniais *bā·das*, *šā·škas* (plg. Zinkevičius, 1966, p. 253). Vyresniųjų kalboje girdimas vns. K. lytis *vā·g'o·*, vns. Įn. *vag'ũ*, dgs. V. *vag'æĩ.*, dgs. Įn. *vag'æi.s*, t.y. kaip tik perėjusias iš *i* kamieno į produktyvesnį (*i*)*i*ŏ kamieną, jaunimas keičia iš bendrinės kalbos patekusiomis vns. K. *vag'iĕs*, vns. Įn. *vag'im.*, dgs. V. *vā·g'i's*, dgs. Įn. *vag'im.* (pastaroji daugeliu atvejų trumpinama ne tik tarmėse). Vietoj vyresniųjų iš *i*o kamieno perimtos vns. Įn. *nakcũ* lyties jaunimas vartoja *nakcuĩ.*, t.y. "atitaiso".

¹ Punsco šnektose gana nuosekliai kietinama daugelis priebalsių, bet, pvz., vns. K. *žvɛ·rìĕs* [r] dėl istorinių priežasčių tariama sąlygiškai minkštai. Jaunimas s prieš priešakinės eilės balsius taria tokį, kaip lenkų kalboje — [ś]. Po įstrižo brūkšnelio pateikiamas retesnis variantas.

Pasitaiko atvejų, kai daiktavardines galūnes gauna būdvardžiai. Punsko apylinkių vyresnio amžiaus žmonės vartoja būdvardžių vns. N. lytis *avūžūn'u*, *bá.ltu*, *mæžūn'u*, *vakar'kšču* (beje, netoli nuo šių apylinkių eina daiktavardžių formų su galūnėmis -u ir -ui išplitimo izoglosa, plg. LKA III žemėl. Nr. 36). Jaunimas, nors ō-kamienių daiktavardžių vns. N. galūnes paprastai išlaiko tradicines tarmines (t.y. -u, o ne -ui), su būdvardžiais šiuo atveju elgiasi kitaip: vartoja *avūžūn'ui*, *bá.ltuī*, *mæžūn'ui*, *vakar'kščui*. Tai daiktavardžių galūnės. Gali būti, kad taip daroma orientuojantis į bendrinę kalbą, bet nežinant, kad bendrinės kalbos norma – įvardinės būdvardžių galūnės.

Gal taip pat dėl bendrinės kalbos įtakos ir vyresniųjų vartojamas senšiasis dgs. Vt. lytis *krú.muos(a)*, *mæžuos(a)*, *namuos(a)*, *danc'is(a)*, *ak'is(a)*, *šakó's(a)* (plg. LKA III žemėl. Nr. 67–70; Zinkevičius, 1966, p. 238) jaunimas keičia lytimis atitinkamai su -úošæ, -íšæ, -óšæ, kurių baigmenyse tariamas priešakinės eilės balsis e, o prieš jį – lenkiškasis alveolinis [š]. Pažymėtina, kad jaunimas nevartoja sutrumpėjusių lyčių, pasako tik suprieiksmėjusią *namuos*. Ir su kitokiomis galūnėmis vartojamus vietininkus kirčiuoja taip, kaip vyresnieji savuosius, pvz.: *ak'íšæ*, *šakó'sæ*, *laukúošæ*.

Jaunimas beveik nevartoja iliatyvo. Tais atvejais, kai senųjų iliatyvas vartojamas lokatyvo reikšme (kaip ir visų pietų aukštaičių, plg. LKA III žemėl. Nr. 44; Zinkevičius, 1966, p. 201–202), jaunimas pasirenka daiktavardžių lokatyvo lytis, nors įvardžių iliatyvas vartojamas, pvz., SK: *taĩ. būvò· bėvė.ĩk ko'žnañ. so'žuñ. / taĩ. da_ ažarùkan lai.kę.si / ku.rùna tũ. má.lku. tañ. kašùkan dracùnæn / is vandeniñ. taĩ. gá.l' labai. ilgai. negã.li bú:c; VK: šutañ. ažarùki ĵæũ. ničkas nesimá.ydo.; JK: kũ. turù tañ. kašùki / kàs tañ. vandenĩ. plá.yk'o.jæ.*

Senųjų iliatyvas vartojamas savo, t.y. vidaus einamojo vietininko, reikšme (tik vns.), o jaunimas verčiasi junginiu su prielinksniu – in + G.: SK: *galvõ·n* – JK *in_ gá.lvu·*, SK *žāmē·n* – JK *in_žā.mi·*, SK *stubõ·n* – JK *in_ stũbu·*, pvz., SK: *gã.vo· galvõ·n in_ nucũlo· / in_ trañ.kę. žāmē·n tũ. sklenĩ.čũ;* VK: *išč'jo· muškañ. in_ negrũ.žo·; JK: nemēnkaĩ. dé'jo. in_ gá.lvu· / užai.kit nó·r bũski in_ stũbu·.*

Daugiskaitos iliatyvo nevartoja ir vyresnieji, keičia junginiu su prielinksniu – in + G. (plg. LKA III žemėl. Nr. 48), pvz., SK: *aiñnũ in_ lau.kũs pažũ.rē·c; VK: ĵæũ. raĩ.kæ važúoc | bà i(n)_ namũs neinsilaĩ.s.* Jaunimo kalboje išlikusi tik suprieiksmėjusi lytis *laũ.kan* (visi punskiečiai šią lytį kirčiuoja šaknyje).

Punsko šnektoje aliatyvai nėra dažni, bet vyresniųjų kalboje pasitaiko suprieiksmėjusių jų formų *ruden'õp*, *galõp*, *vakarõp* (užfiksuotas trumpas o), pvz., SK: *vakarõp bař.n'o· būvo· | ka(p)_ parē.jæũ. / vakarõp tàs žvurbũkas in_ dązbę.igę· / ruden'õp paraĩkalá.y in_ vai.sku·.*

Vyresniųjų vartojamas ir daiktavardžių, ir būdvardžių vns. lokatyvo lytis *mažũki· duburũki·, mæžũni· kružũki·* (plg. LKA III žemėl. Nr. 48–49) jaunimas linkęs derinti kitaip: daiktavardžių lokatyvo lytis išlaiko tarmines, o

būdvardžių keičia būdingomis bendrinei kalbai, pvz. JK: *mažūkam ažarūki, mæžūnæm namūki* (sutrumpėjusios lytys būdingos ir šnekamajai bendrinei kalbai).

Tačiau ne visuomet jaunimas renkasi bendrinės kalbos variantą, o ir vartodami bendrinės kalbos lytį, ne visuomet taip kirčiuoja, kaip bendrinėje kalboje. Pavyzdžiui, vyresniųjų vartojamos priebalsinio kamieno vns. K. lyties *mo·teràs* (plg. Kazlauskas, 1968, p. 254) vietoje jaunimas sako *mo·teriẽs*; vyresniųjų vartojama vns. Įn. lytis *mó·teru* yra *ā* kamieno, o jaunesniųjų *mo·teru̯m̃*. — *i* kamieno, bet kirčiuojama skirtingai nei bendrinėje kalboje. Vyresnieji punskiečiai dabar dažniau vartoja lytį *šuvà*, nors kaip gretimine pasitaiko ir *šuõĩ* (plg. Zinkevičius, 1966, p. 256), bet jaunimas lyties *šuvà* yra atsisakęs ir vartoja tik *šuõĩ* (plg. LKA II žemėl. Nr. 67 ir komentarus).

Vyresnieji daugiaskiemenių *ĩõ*-kamienių daiktavardžių šauksmininką vartoja su *õ* kamieno šauksmininko galūnėmis: *tẽ·vũl'æ, vai̯.kel'æ* (l neketinamas). Jaunimas šiuo atveju vartoja *ĩõ* kamieno šauksmininko galūnę *-i*: *tẽ·vũli, vai̯kẽ·li*.

Kartais jaunimo kalboje keičiama tik vieno kito žodžio lytis iš visos sistemos. Pavyzdžiui, visi punskiečiai dviskiemenių *õ*-kamienių šauksmininkus vartoja su galūne *-ai*: *tẽ·vai̯, jõ·nai̯*, bet tik jaunimas sako *žá·nte*, o visi kiti — *žá·ntai̯*.

Jaunieji vis dažniau vartoja linksnius su prielinksniais. Punsko šnektoje prielinksniai *ik(i), lig(i), per, po, prie* yra įprasti su naudininku, pvz., SK: *ĩžé·rk iq dũgni / dá·rbu· dabaĩ·k lĩgi gã·li / pã·sako·k pẽr·naũ·jĩ | bà negirdẽ·jæy / po·dá·rbu užaĩ·k / ko·paprãšũ·c. | kàt pabũ·tu prie·vaĩ·ki*.

Gal dėl to, kad šnektoje vartojama naudininko lytis su senovine priebalsinio kamieno galūne *-i*, kurią gauna įvairių linksniavimo tipų daiktavardžiai (dažniausiai vyriškosios giminės), gerokai skiriasi nuo bendrinėje kalboje vartojamų, jaunimas linkęs keisti pačią konstrukciją, t.y. minėtus prielinksnius vartoja junginiuose ne su naudininku, o, kaip ir bendrinėje kalboje, su kilmininku, pvz., JK: *ar·ĩžgẽ·raĩ ĩgi dũgno· / po·dá·rbo· bu·nũ baĩ·šæĩ pavĩlsus*.

Lyginant įvairių kartų Punsko šnektos atstovų kalbos morfologijos ypatybes aiškėja, kad, nors lenkų kalba dabar jau be išimties dvikalbiams punskiečiams daro didelę įtaką, ypač leksikai ir fonetikai, linksniavimo sistemai šis poveikis menkesnis nei bendrinės lietuvių kalbos. Tačiau interferencijos atveju jaunimo kalboje yra, ypač vartojant linksnius su prielinksniais, pvz., JK: *aĩ·k | an·bró·l'o· sakaũ*. 'eik, sakau broliui' (kalkė iš le. *do brata*); *uš·penk'ó·lika sapcí·n'o·s vã·lando·s* 'be penkiolikos septynios' (kalkė iš le. *za piętnaście minut siódma godzina*).

Taigi jaunimo kalboje nyksta specifiskesnės tarmės linksnių galūnės, pereinama iš vieno linksniavimo tipo į kitą (ištiesai ar tik kai kurie linksniai), gausėja junginių su prielinksniais, kinta prielinksnių valdymas. Tai bendri visoms dabartinėms lietuvių kalbos tarmėms reiškiniai. Pagrindinė priežastis yra bendrinės kalbos įtaka, nors Punsko šnektoje kai kurių reiškinių raidą gali katalizuoti ir lenkų kalba.

4. Keletas kirčiuočių mišimo tendencijų. Viena iš labiausiai į akis

krintančių kirčiavimo naujovių Punsco jaunimo kalboje (dar žr. Grumadienė, 1993, p.11) yra ta, kad tarmės 3-iosios kirčiuotės žodžius linkstama kirčiuoti kaip 4-osios², t.y. 3→4; plg. SK, VK: *pė·das* / *pė·dà*, *pė·dám* / *pė·dóm*, *pė·dus* / *pė·das*³ (3) ir JK: *pė·das*, *pė·dañ.*, *pė·dám*, *pė·dùs* (4); SK, VK: *žarnà*, *žarnõ·n*, *žarnó·m*, *žá·rnas* (3) ir JK: *žarnà*, *žarnõ·n*, *žarnó·m*, *žarnàs* (4); SK, VK: *taukaĩ.*, *tá·ukus* (3) ir JK: *taukaĩ.*, *taukùs* (4); SK, VK: *drė·gnas*, *drė·gnà*, *drėgniẽm*, *drėgnóm*, *drė·gnus*, *drė·gnas*, *drė·gnaĩ* (3) ir JK: *drė·gnas*, *drė·gnà*, *drė·gniẽm*, *drė·gnóm*, *drė·gnùs*, *drė·gnàs*, *drė·gnaĩ* (4); SK, VK: *gí·vas*, *gí·và*, *gí·viẽm*, *gí·vóm*, *gí·vus*, *gí·vas*, *gí·vaĩ* (3) ir JK: *gí·vas*, *gí·và*, *gí·viẽm*, *gí·vóm*, *gí·vùs*, *gí·vàs*, *gí·vaĩ*; SK, VK: *í·lgas*, *ilgà*, *i;giẽm*, *ilgó·m*, *í·lgus*, *í·lgas*, *í·lgaĩ* (3) ir JK: *í·lgas*, *ilgà*, *ilgiẽm*, *ilgó·m*, *ilgùs*, *ilgàs*, *í·lgaĩ* (4); SK, VK: *kíe·tas*, *kíe·tà*, *kíe·ciẽm*, *kíe·tóm*, *kíe·tus*, *kíe·tas*, *kíe·taĩ* (3) ir JK: *kíe·tas*, *kíe·tà*, *kíe·ciẽm*, *kíe·tóm*, *kíe·tùs*, *kíe·tàs*, *kíe·taĩ* (4); SK, VK: *šá·ltas*, *šaltà*, *šalciẽm*, *šaltóm*, *šá·ltus*, *šá·ltas*, *šá·ltaĩ* (3) ir JK: *šá·ltas*, *šaltà*, *šalciẽm*, *šaltóm*, *šaltùs*, *šaltàs*, *šá·ltaĩ* (4); SK, VK: *vie·nas*, *viè·nà*, *vie·niẽm*, *vie·nóm*, *vie·nus*, *vie·nas*, *vie·naĩ* (3) ir JK *vie·nas*, *viè·nà*, *vie·niẽm*, *vie·nóm*, *vie·nùs*, *viè·nàs*, *vie·naĩ* (4).

Aptartaisiais atvejais vidurinioji karta paprastai kirčiuoja taip pat, kaip ir vyresnioji, išsiskiria tik jaunimo kirčiavimas. Bet yra žodžių, kurių 3–iąją kirčiuote nekirčiuoja ne tik jaunesnioji, bet ir vidurinioji karta, nors senieji kirčiuoja 3–iąja, pvz., SK: *gardùs*, *garžì*, *garžiẽms*, *garž'óm*, *gá·rž'us*, *gá·ržæs*, *gá·ržæĩ* (3), o VK, JK: *gardùs*, *garžì*, *garžiẽm*, *garž'óm*, *garž'ùs*, *garžæs*, *gá·ržæĩ* (4); SK: *saldùs*, *salžì*, *salžiẽm*, *salž'óm*, *sá·lž'us*, *sá·lžæs*, *sá·lžæĩ* (3), o VK, JK: *saldùs*, *salžì*, *salžiẽm*, *salž'óm*, *salž'ùs*, *salžæs*, *sá·lžæĩ* (4).

Taigi kirtis nukeliamas į galą net tais atvejais, kai tvirtapradiškai kirčiuoto skiemens pamatas yra dvibalsiai ar mišrieji dvigarsiai, o jų priegaidės šnektoje aiškiai tariamos ir skiriamos. Būtina pažymėti, kad dažniau gale kirčiuoti linkstama dgs. G. lytis nei vns. Įn., t.y. pasitaiko, kai sakoma *kíe·tùs*, *kíe·tàs*, bet *kíe·tu* (šnektoje vyr. ir mot. g. galūnės sutampa), *pė·dùs*, bet *pė·du*.

Pastebėtas ir atvirkščias reiškinys, kai tarmės 4-osios kirčiuotės žodžiai ir JK, ir VK kirčiuojami 3-iaja, t.y. 4→3, plg. SK: *gerklē̃.*, *gerklē̃·n*, *gerklē̃·m*, *gerklàs* (4) ir VK, JK: *gerklē̃.*, *gerklē̃·n*, *gerklē̃·m*, *gérklas* (3) (bendrinėje kalboje taip pat 3); SK: *gkē·bì's*, *gkē·biñ*, *gkē·bá·m*, *gkē·b'ùs* (4) ir VK, JK:

² Čia omenyje turima tik kirčio vieta žodžio paradigmoje, į jai būdingą priegaidę neatsižvelgiama. Priegaidės gana aiškiai tariamos, todėl sumanymo žymėti tik kirčio vietą atsisakyta.

³ Šnekotos faktai šiam skyreliui pateikiami atitinkamai pagal "Tarmių sąveikos pragramos" "Kirčiavimo" skyriaus reikalavimus, t.y. nurodomos daiktavardžių vns. V., III., dgs. N. ir G. lytis ir būdvardžių bei skaitvardžių atitinkamai vyr. ir mot. g. vns. V., dgs. N. ir G. bei mot. g. vns. N. lytis. Jei pavyzdžiai pateikiami kitokia seka, tai reiškia, kad prašomų lyčių gyvojoje kalboje neišgirsta.

gl̥·bi̥'s, *gl̥·bi̥ñ.*, *gl̥·b̥é.m*, *gl̥·b'us* (3); SK: *kā·klas*, *kaklañ.*, *kaklá.m*, *kaklūs* (4) ir VK, JK: *kā·klas*, *kaklañ.*, *kaklá.m*, *kā·klus* (3).

Tik jaunimo kalboje pastebėtas žodžio *krūvā* kirčiavimas 3-įja kirčiuote, o vyresnieji kirčiuoja 4-ąja. Daiktavardį *strāzdas* tik VK kirčiuoja 3-įja kirčiuote, o SK ir JK — 4-ąja. Ir 4→3 atveju išsiskiria dgs. G.: čia dažniau nei laukiama kirtis atsiduria ne gale, o vns. Įn. kaip tik dažniau išlaiko kirtį gale.

Pastebėtas ir polinkis 2-osios kirčiuotės žodžius kirčiuoti 1-ąja, t.y. 2→1, tik jis jau ne toks dažnas kaip 3→4. Beje, tai būdinga ne tik JK, bet ir VK kalbai, plg. SK: *gul̥.b̥e̥*, *gul̥.b̥e̥.m*, *gul̥b̥əs* (2) ir VK, JK: *gul̥.b̥e̥*, *gul̥.b̥e̥.m*, *gul̥.b̥əs* (1); SK: *laũ.m̥e̥*, *laũ.m̥e̥.m*, *laũm̥əs* (2) ir VK, JK: *laũ.m̥e̥*, *laũ.m̥e̥.m*, *laũ.m̥əs* (1); SK: *al̥.ksnis*, *al̥.ksn̥em*, *al̥.ksn'ūs* (2) ir VK, JK: *al̥.ksnis*, *al̥.ksn̥em*, *al̥.ksn'ūs* (1); SK: *rā.štas*, *rā.štam*, *raštūs* (2) ir VK, JK: *rā.štas*, *rā.štam*, *rā.štus* (1); SK: *sausai̥.nis*, *sausai̥.n̥em*, *sausai̥n'ūs* (2) ir VK, JK: *sausai̥.nis*, *sausai̥.n̥em*, *sausai̥n'ūs* (1).

Gal tik žodis *rāštas* kirčio neatitraukiančiose tarmėse vis dėlto nekirčiuojamas 1-ąja kirčiuote, o visų kitų nurodytų atvejų pasitaiko. Nemaža tarmių, kur *gulbė* kirčiuojama tvirtapradiškai, *sausai̥nis* gali būti naujas tarmės žodis, paprastai keičiamas skoliniais. Beje, antrąja kirčiuote kirčiuojamą žodį *vieta* jaunimas linkęs pastoviai kirčiuoti šaknyje.

JK ir VK 1-ąja kirčiuote linksta kirčiuoti ir kai kuriuos 3-osios kirčiuotės žodžius, t.y. 3→1, plg. SK: *kó.tas*, *ko.tá.m*, *kó.tus* (3) ir VK, JK: *kó.tas*, *kó.tam*, *kó.tus* (1); SK: *žá.ndas*, *žandá.m*, *žá.ndus* (3) ir VK, JK: *žá.ndas*, *žá.ndam*, *žá.ndus* (1); SK: *dá.iktas*, *daiktá.m*, *dá.iktus* (3) ir VK, JK: *dá.iktas*, *dá.iktam*, *dá.iktus* (1).

Be abejo, tokių žodžių kaip *daiktas* kirčiavimas gali būti interpretuojamas kaip senųjų baritonų (kai kuriose tarmėse išlaikytas ir dabar), bet juk taip kirčiuoja ne SK, o VK ir JK, todėl daugiau pamato yra laikyti tai nauju reiškiniu, galbūt neturinčiu tokių gilių šaknų.

Punsko apylinkėse itin gyvai vartojama kuopinė daugiskaita, todėl visiškai pamatuotas giminystės terminų ar asmenvardžių galūninis kirčiavimas, ypač dgs. V. ir K., kartais ir N. bei G., nors vienaskaitos lytys kirčiuojamos 1-ąja kirčiuote, pvz., įvairaus amžiaus pateikėjai kirčiuoja *uošv̥e̥*, *uošv'ũ*, *uošv̥é.m*, *uošv'ūs*; *baltaduon̥e̥*, *baltaduon'ũ*, *baltaduon̥é.m*, *baltaduon'ūs*.

Tai archajiškas tarmės kirčiavimas. Pastebėtas visiškai kitokios prigimties perėjimo 1→4 atvejis, kai senųjų išlaikytą baritoną jaunoji karta keičia bendrinės kalbos norma, pvz., SK, VK: *ná.ũda*, *ná.ũdo.m*, *ná.ũdas* (1) JK kirčiuoja *naũdà*, *naũdó.m*, *naũdàs* (4). Perėjimo iš pastoviojo kirčiavimo tipo į kintamąjį (šiuo atveju 1→2) pavyzdžių taip pat maža, plg. SK: *giminá.ĩcis*, *giminá.ĩc̥em*, *giminá.ĩc'us* (1) ir VK, JK: *giminaĩ.cis*, *giminaĩ.c̥em*, *giminaĩc'us* (2).

Atvirkščio reiškinio pavyzdžių, t.y. kai pereinama iš kintamojo kirčiavimo tipo į pastovųjį (4→1), irgi nėra daug, plg. SK: *prō.tas*, *pro.tañ.*, *pro.tù*,

pro·tì, pro·tai. (4) ir VK, JK: *prō·tas, prō·tan, prō·tu, prō·tì, prō·tai/pro·tai.* (1). Visai nedaug, bet yra perėjimo 2→3 pavyzdžių, plg. SK: *akē·c'os, akē·co·m, akē·c'əs* (2) ir VK, JK: *akē·c'os, akē·c'ó·m, akē·c'əs* (3). (Beje, atvirkščios krypties reiškinių, t.y. 3→2, visai nepastebėta).

Tas faktas, kad Punsko šnekte linkstama pastoviai ar bent pastoviau kirčiuoti įvairių kirčiavimo tipų žodžius, ir ne tik jaunimo, bet ir vyresniųjų kalboje, jau galėtų būti vienos iš interpretacijų pamatas. Visais iki šiol aptartais atvejais išskyrus 3→1, nepaisoma priegaidžių ir su jomis susijusio Sosiūro ir Fortunatovo dėsnių veikimo: tvirtagališkai kirčiuojami žodžiai imami kirčiuoti kaip tvirtapradžiai, nors priegaidė ir išlieka. Taigi ryškėja tendencija įsigalėti pastoviajam kirčiavimo tipui.

Vargu ar šią hipotezę paneigtų užfiksuoti perėjimo 1→3 pavyzdžiai, plg. SK: *lí·gus, lí·gì, lí·gíem, lí·g'ó·m, lí·g'us, lí·g'əs, lí·g'æi* (1) ir VK, JK: *lí·gus, lí·gì, lí·gíem, lí·g'ó·m, lí·g'us, lí·g'əs, lí·g'æi/lí·g'á·i* (3), nes jaunesniųjų kalboje įsigali bendrinės kalbos norma.

Tam tikra prasme polinkį pereiti iš kintamojo kirčiavimo tipo į pastovųjį ar pastovesnį rodo ir reiškinys 4→2, plg. SK: *ru·šw̄s, ru·šá·m, ru·šús* (4) ir VK, JK: *rū·ša·m, rū·šús* (2); SK, VK: *pā·das, padá·m, padús* (4) ir JK: *pā·das, pā·dam, padús* (2) (kaip ir bendrinėje kalboje); SK: *kandē·, kandé·m, kandəs* (4) ir VK, JK: *kañ·dē·, kañ·dē·m, kandəs* (2).

Apžvelgus kitimų kryptį, galima aiškiai matyti, kad labiausiai kinta 3-ioji kirčiuotė — ji nyksta (plg. Stundžia, 1984). Iš visų ryškiausia yra 3→4 tendencija, nors priegaidžių požiūriu ji yra "nepateisinama": tvirtapradžiai imami kirčiuoti kaip tvirtagaliai. Tai, kad vykstantis procesas nėra fonetinės prigimties, rodo 3→1, t.y. kad gali būti pereinama iš vienos tvirtapradžiškai kirčiuojamos paradigmos į kitą, irgi tvirtapradžiškai kirčiuojamą (dviskiemenių atvejų).

Priegaidžių požiūriu paradoksalus yra ir perėjimas 2→1, patvirtinantis tendencijos pereiti į pastovųjį kirčiavimo tipą įsigalėjimą (plg. Mikulėnienė, 1993). Priegaidžių požiūriu yra natūraliai paaiškinamos 4→2 ir 2→4 tendencijos. Nors 4→3 atvejų nemaža, bet jų vartojimo įvairavimo pobūdis tarsi implikuoja tolesnį kitimą — 4→3→1.

Matyt, galima pateikti hipotezę, kad dabartinės Punsko šnektos kirčiavimo sistema poliarizuoja: įvairiais keliais, bet vis dėlto dalį žodžių linkstama kirčiuoti pastoviai, t.y. judama 1-osios kirčiuotės link. Kita dalis žodžių linkstama kirčiuoti kintamojo kirčiavimo tipu, paprastai ketvirtuoju. Svarbiausia, kas pažymėtina aptariant naujasias kirčiavimo tendencijas, yra tai, kad jos vyksta kryptimi, visiškai nepaisančia Sosiūro-Fortunatovo dėsnių. Ryškėja kolonino kirčiavimo polinkis.

LITERATŪRA

A l e k s a i t ė B. Punsko ir Seinų krašto vietovardžiai. Dipl. darbas (rankr.). VVU, 1985.

A l e k s a i t ė I. Punsko šnektos konsonantizmas. Dipl. darbas (rankr.). VVU, 1985.

B u c h T. Litewski gwary miejscowe w powiatach Sejny i Suwalki // Onomas-tica. T. 7. 1961. P. 221—229.

- Gajda J. Kultura jako czynnik integrujący etniczną grupę litewską w gminie Puńsk // Kultura wsi puńskiej. Warszawa, 1987. P. 86–98.
- Garšva K., Grumadienė L. Periferinės lietuvių kalbos tarmės: istorija ir dabartis // Veidai'87. Jaunųjų kūrybos almanachas. V., 1988. P. 213–221.
- Garšva K., Stoskeliūnaitė B., Vaina J. Punsko šnektos skir-tumų žodynas // Lietuvių leksikos ir terminologijos problemos (Lietuvių kalbotyros klausimai. T. 29). V., 1991. P. 32–46.
- Gasperowicz I. Sociolingvistinis Žvikielių kaimo tarmės aprašymas. Dipl. darbas (rankr.). VU, 1992.
- Gataj M. Społeczność lokalna wsi puńskiej – refleksje socjologiczne // Kultura wsi puńskiej. Warszawa, 1987. P. 98–110.
- Grinaveckienė E. Nauji dзųkų tarmės tyrinėjimo duomenys // Literatūra ir kalba. V., 1961. P. 603–608.
- Grinaveckis V. Nauji duomenys apie vakarų dзųkų tarmės kirčiavimą // LTSR MA darbai. A Serija. V., 1972. T. 4(41).
- Grumadienė L. Linksnų vartojimas Punsko šnektose // Jono Jablonskio konferencija. Linksnio kategorija ir linksnų vartojimas. Konferencijos programa ir tezės. Vilnius, 1993 m. spalio 11 d. Vilniaus universiteto Lietuvių kalbos katedra ir Lietuvių kalbos institutas. V., 1993. P. 6.
- Grumadienė L. Kirčiuočių mišinimas Punsko jaunimo kalboje // Lietuvių kalbos tarmės ir jų tyrinėjimai. Praeitis ir dabartis. Antanui Saliui (1902 07 21 – 1972 07 31) paminėti. Konferencijos pranešimų tezės. V., 1993. P. 11.
- Hasiuk M. Fonologia litewskiej gwary sejneńskiej. Poznań, UAM, 1978.
- Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika (kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis). V., 1968.
- Labov W. The Social Stratification of English in New York City. Washington, 1966.
- Lietuvių kalbos atlasas / Morkūnas K. (ats. red.). T. 1 (Leksika). 1977; T. 2 (Fonetika). 1982; T. 3 (Morfologija). 1991. V.
- Mikalauskaitė E. Pakapsės dзųkų tarmės fonetika. Dipl. darbas (rankr.). VU, 1933.
- Mikulėnienė D. Linksniojamųjų žodžių kirčiavimo tendencijos // Kalbos kultūra, Nr. 63, 1992. P. 75–79.
- Pokropiek M. Ziemia sejneńska pod względem etnograficznym // Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej. T. 2 / Prace Białostockiego towarzystwa naukowego. Nr. 22. Warszawa, 1975. P. 73–250.
- Remenytė I. Centrinės šiaurės žemaičių tarmės prozodija: instrumentinis ir sociolingvistinis tyrimas. Filolog. m. kand. disertacija. V., 1992.
- Savukynas B. Leipalingio tarmė. Dipl. darbas (rankr.). VVU, 1955.
- Smoczyński W. Gwara litewska okolic Puńska. Kraków, 1977.
- Sorokaitė G. Sociolingvistinė Kreivėnų šnektos analizė. Dipl. darbas (rankr.). VU, 1992.
- Stoskeliūnaitė B. Punsko šnektos diferencinis žodynas. Dipl. darbas (rankr.). VU, 1990.
- Stundžia B. Lietuvių kalbos dviskiemenių daiktavardžių kirčiavimo variantai tarmėse // Kalbotyra. 1984. T. 35(1). P. 94–102.
- Šukytė J. Veisiejų tarmė. Dipl. darbas (rankr.). VVU, 1951.
- Uzdila A. Punsko tarmės fonetika ir morfologija. Dipl. darbas (rankr.), VVU, 1963.
- Valentukevičiūtė D. Kabelių tarmė. Dipl. darbas (rankr.), VVU, 1967.
- Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. V., 1966.

EINIGE NEUERE BESONDERHEITEN DER DEKLINATION UND BETONUNG IN DER LOKALMUNDART VON PUNSKAS

Zusammenfassung

Auf Grund der gesammelten Angaben (1989–1992) nach dem "Forschungsprogramm der Mundarten und ihrer Zusammenwirkung der litauischen Sprache" wird die Sprache der drei Altersgruppen von Gewährsleuten verglichen.

In der Jugendsprache sterben spezipische, mundartliche Kasusendungen ab, es wird von einem Typ der Deklination in den anderen übergegangen (ganz oder nur einige Kasus), es vermehren sich präpositionale Verbindungen, die Präpositionen wechseln ihre Kasus. Der Hauptgrund ist der Einfluß der Standardsprache, obwohl die Entwicklung mancher Erscheinungen auch die polnische Sprache beschleunigen konnte.

Das System der Lokalmundart von Punkskas poliarisiert sich auf verschiedene Weise, einige Wörter werden beständig betont (1), die anderen werden mit dem beweglichen Akzent versehen (4). Die neuen Tendenzen setzen sich durch, ohne auf die Gesetze von Saussure-Fortunatow zu achten.